

Юрій Шаповал

СПІЛЬНА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА РОБОЧА ГРУПА:
15 РОКІВ ІСНУВАННЯ І 5 РОКІВ
З ЯНУШЕМ КУРТИКОЮ

Стаття присвячена історії та сьогоденню Спільної польсько-української робочої групи, яка вже 15 років опікується видавничою серією «Польща та Україна в 30-40-х роках ХХ століття. Невідомі документи спеціальних служб».

Ключові слова: *Спільна польсько-українська робоча група, Януш Куртика, Невідомі документи спеціальних служб*

The article considers the history and present of the Joint Polish-Ukrainian working group for 15 years takes care of publishing a series of «Poland and Ukraine in the 30-40-ies. Unknown documents of the special services».

Keywords: *Joint Polish-Ukrainian working group, Janusz Kurtyka, unknown of the special services*

Запрошення до Ягеллонського університету, у Краків, на конференцію пам'яті Презеса Інституту національної пам'яті (ІНП) Республіки Польща, доктора історії, професора Януша Куртики у квітні 2011 року стало важливою подією для мене.

І справа не лише в тому, що я мав честь особисто знати Презеса та отримав можливість висловитись в середовищі тих, хто краще за мене його знав. Почуте на конференції, те, що було сказано про Януша Куртика, про польський Інститут національної пам'яті, примусило мене уважніше подивитись на історію тієї справи, з якою ось уже понад 15 років пов'язане моє наукове життя. Йдеться про участь в роботі Спільної польсько-української робочої групи, одним із фундаторів якої мені свого часу довелося бути.

Прийшло відчуття того, як швидко плине час і як необхідно збагнути своє місце у ньому. Мені здається, що у Презеса Куртика таке вміння було. Недаремно він, фахівець з медієвістики, зміг так швидко зробити ІНП провідною структурою у дослідженні новітньої історії Польщі. І не лише Польщі, а й водночас польсько-української історичної проблематики, частиною дослідження якої є і публікації нашої спільної групи.

У 2006 році в Києві Презес Януш Куртика брав участь у міжнародній конференції. Він тоді у своєму виступі наголосив, що перед істориками стоять дві проблеми: проблема методології і проблема відваги.¹ Сам Куртика завжди мав відвагу і таки був лицарем правди. Вирішивши розповісти історію нашої спільної робочої групи, я завжди про це пам'ятав і хотів підкреслити: ми прагнемо не забувати ці слова Презеса, цей його своєрідний заповіт, зокрема, тим, хто береться досліджувати непросту історію польсько-українських взаємин.

Побутує стереотип: архівні документи здатні промовляти. Насправді документи радше здатні зберігати мовчання. Особливо, коли доступ до них обмежено або навіть закрито. Документи створюють люди. І завдяки людям документи мовчать або «говорять». Недоступні донедавна (і унікальні!) документи «заговорили» завдяки членам Спільної польсько-української робочої групи. Вже 15 років група готує видавничу серію «Польща та Україна в 30-40-х роках ХХ століття. Невідомі документи спеціальних служб».

¹ Див.: Європа – минуле і майбутнє. Візії та ревізії. Матеріали міжнародної конференції пам'яті Єжи Гедройця. Київ, 24-26 листопада 2006 року. Київ, Критика, 2009, с. 188.

Світ побачили вже 8 томів. Кожен з них обсягом близько 1000 сторінок, а деякі більші мають децю більший обсяг. Кожен з томів відкривається вступною статтею «Від редакційної колегії», яка характеризує стан розробки проблеми, наявні точки зору, аспекти, що потребують подальшої розробки, принципи відбору документів і матеріалів для даного тому. За вступною статтею подається документальний масив. Як правило, це недруковані раніше документи з польських і українських архівів. До кожного з томів спільною групою готується відповідний довідковий апарат, коментарі, іменний і географічний покажчики. Видавнича серія є по суті тримовною: тексти подаються українською та польською, а також російською мовами (остання – це мова переважної більшості документів комуністичної спецслужби).

Наша спільна робоча група відразу визначила принципи, що ними доцільно керуватись, якщо ми насправді прагнемо досягнути результату, а не збиватись на безкінечні та нудні розмови про «тяжкі питання» минулого. З-посеред таких принципів було визначено і такий: якомога менше особистісних оцінок і рефлексій – якомога більше документів, недоступних фахівцям і широкому загалу раніше. Можливо, це рятувало та рятує нашу спільну групу від фатальних непорозумінь, безплідних дискусій і взаємних підозр і обвинувачень. Хоча – зізнаюся чесно – історичних підстав для цього було і є більш, ніж достатньо.

На теренах колишнього Радянського Союзу і колишнього європейського «соцтабору» польсько-український спільний видавничий проект за тривалістю, за результатами роботи, за якістю архівних першодруків є наймасштабнішим нині міждержавним науково-видавничим проектом. Адже йдеться про архіви спецслужб.

З самого початку створення групи мені довелося увійти до спільної робочої групи. Як і іншим її членам, мені доволі часто доводилось і доводиться перетинати українсько-польський кордон. Для архівних пошуків, для обговорень змісту публікацій, для визначення подальших планів. А на початку 1990-х років цей кордон перетнув тодішній співробітник Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польща пан Анджей Тухольський. Він їхав до Києва з особливою місією.

Начальник Відділу архівних досліджень та видання джерел Бюро надання доступу та архівізації документів Інституту національної пам'яті Республіки Польща Марцин Маєвський згадує: «Пан Єнджей Тухольський тоді був радником міністра внутрішніх справ Пана Мільчановського. І, власне, у 1995 році він приїхав до Києва з певними повноваженнями міністра з метою налагодження по можливості співпраці і з метою з'ясування долі польських громадян, які після 1939 року опинилися на теренах, зайнятих Радянським Союзом. Ну і їхні долі просто не були відомі, не було відомо, що з ними сталося. І ось в ході проведених розмов вдалося дійти порозуміння і створити такі основи для подальшої співпраці. Очевидно, все це було пов'язане із позитивним ставленням Служби безпеки України, якщо йдеться про пошуки долі батька міністра Мільчановського, який був прокурором у Рівному перед війною, перед 1939 роком».²

У ході тих пошуків, проведених за участі Служби безпеки України, вдалося з'ясувати, що батько міністра Анджея Мільчановського віднайшовся у так званому «українському катинському списку», себто у списку осіб, які перебували в Україні і долю яких ще належить з'ясувати. Можна стверджувати, що та місія Єнджея Тухольського започаткувала співпрацю і власне формування спільної робочої групи.

9-12 квітня 1996 року у Варшаві мені довелося взяти у першому засіданні групи, яка тоді мала таку офіційну назву «Спільна робоча група Служби безпеки України і Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації Республіки Польща». До української частини групи, крім мене, увійшли заступник начальника Архіву СБУ Петро Кулаковський, директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України Руслан Пиріг, а очолив українську частину заступник Голови СБУ, генерал-майор Володимир Пристайко. З польської сторони до групи увійшли директор Центрального архіву МВС РП Гжегож Якубовський (голова польської частини робочої групи), його заступник Єнджей Тухольський, співробітниця Кабінету Міністра внутрішніх справ РП Тамара Нізьол.

² Архів автора.

Тоді було підписано перший протокол, який офіційно започаткував співпрацю. Було декларовано, що робоча група вважає за необхідне надати співробітництву «систематичного характеру» і домовлено про необхідність проводити «регулярні розвідки з метою розшуку в своїх відомчих архівах, а також в інших архівних установах, матеріалів, що є актуальними для обох держав».³

Восени 1996 року до робочої групи долучились тодішній начальник Архіву СБУ Олександр Пшенніков, а з польської сторони – головний спеціаліст Центрального архіву МВС РП Іоланта Гайовнічек.⁴ В лютому 1997 року у Варшаві було підписано третій спільний протокол, який містив вже більш конкретні плани. Було визначено, що першою книжкою серії буде том, присвячений польському підпіллю у 1939-1941 роках (Львів-Коломия-Стрий-Одесько). До протоколу було додано план-проспект майбутнього видання⁵.

У багатомісячному, непростому, часом заплутаному історію польсько-українських взаємин ХХ століття вписало нові драматичні сторінки. Достатньо згадати антипольські акції українських націоналістів і антиукраїнські акції польського уряду на кшталт сумнозвісної «пацифікації». Приєднання Західної України і його наслідки, кривавий конфлікт поляків і українців на Волині влітку 1943-го, польсько-українські переселення і антиукраїнська операція «Вісла» у 1947-му – ці та багато інших подій відбилися у документах спецслужб Польщі та України. З постановням Спільної робочої групи належало обрати, з чого почати? З якої саме теми?

Провідний науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України Петро Кулаковський згадував: «Перший том ми присвятили польському підпіллю. Давайте пригадаємо, чому так сталося, чому ми почали цю серію з проблеми польського підпілля в Західній Україні в 1939-41 роках? Робота наша розпочалась із знайомства, з вивчення архівних кримінальних справ на польських громадян, які були заарештовані у 1939, 1940, 1941-ому і пізніше.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Київ, ф. 38, оп. 11, порядковий 1, спр. 28, т. 1, арк. 6.

⁴ Там само, арк. 28.

⁵ Там само, арк. 89-91.

Польські колеги бачили, наскільки багатий архівний матеріал про польське підпілля, яке діяло на території, яка відійшла до України в той час. Зрозуміло, у них були свої погляди на ці події, у них були прізвища окремих керівників польського підпілля. І коли вони побачили ці архівні кримінальні справи, то звичайно, вони не могли не запропонувати роботу саме над польським підпіллям. І по-друге. В цей час дуже багато людей звертались для з'ясування долі своїх рідних. А через документи про польське підпілля пройшла маса людей, які були заарештовані»⁶.

Марцин Маєвський згадує про перший том спільної серії так: «Слід сказати, що коли та книжка виходила, то був 1998 рік. Практично знали про проблему польського підпілля у тих східних воєводствах колишньої II Речі Посполитої від 1989-90 років, коли історичні дослідження вже не були нічим зв'язані, якби вже не було цензури в тих дослідженнях. Проте відсутність доступу дослідників до архівів радянських, а особливо коли йдеться про архіви спецслужби, органів безпеки, – все це спричиняло те, що знали небагато. І ця співпраця, і публікації, та перша публікація, давала такий потужний матеріал взагалі до дослідження польсько-українських взаємин. Ну і то було таке типова ліквідація «білих плям».⁷

У 1998 році передмови до 1-го тому написали тодішні президенти обох країн – Леонід Кучма і Александр Квасневський. Вихід цього тому, власне, поява спільної видавничої серії не залишилась непоміченою. «Ластівка українсько-польської весни?» – так назвав у 1999 році свою публікацію один з рецензентів першого тому спільної видавничої серії у журналі «Нові книжки».⁸ Один з авторитетних дослідників польсько-українських взаємин Ігор Ільюшин назвав вихід першого тому непересічною подією в історичній науці та громадському житті України та Польщі.⁹

⁶ Архів автора.

⁷ Архів автора.

⁸ Див.: Bohdan Skaradziński. Jaskyłka ukraińsko-polskiej wiosny? // Nowe Książki, 1999, 5, s. 36.

⁹ Див.: Ігор Ільюшин. До виходу у світ 1-го тому спільного польсько-українського видання // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1999, № 1-2, с. 505.

У вересні 1997 року під час переговорів у Варшаві робоча група вирішила присвятити польському підпіллю у Західній Україні ще один том. Це був третій том і вийшов він у 2004 році у 2-х книгах під назвою «Польське підпілля, 1939-1941. Від Волині до Покуття».

Поляки, які мешкали у Західній Україні, не сприймали сталінський режим. Цей режим, у свою чергу, ретельно підготувався до зустрічі з поляками у вересні 1939-го. Планові арешти, переслідування, депортації – все це було зародком багатьох наступних трагічних подій. Найвідоміша серед них – розстріл польських офіцерів у Катині.

Проте переслідування, репресії та депортації торкнулись також і українців. Спільна робоча група не обійшла цю тему увагою, підготувавши два томи публікацій про польсько-українські переселення у 1944-1946 роках і про печально відому операцію «Вісла» у 1947 році.

Том другий, присвячений переселенням 1944-1946 років, вийшов друком у 2000 році. Не можна сказати, що бракує публікацій на цю тему. Однак, враховуючи те, що в архівах спецслужб обох наших країн збереглося чимало документів (і вони були віднайдені робочою групою), і те, що вони є важливими, ми вважали за необхідне їх оприлюднити, ввести в науковий обіг.

Як відомо, 9 вересня 1944 року в Любліні між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) було підписано Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. За уповноваженням уряду УРСР її підписав Голова Раднаркому УРСР Микита Хрущов, за уповноваженням ПКНВ – Голова Комітету Едвард Осубка-Моравський. Звертає на себе увагу той факт, що цей обмін населенням польська сторона не мотивувала необхідністю ліквідації діючих у Польщі частин УПА, на чому буде зроблено акцент пізніше, під час операції «Вісла».

Угодою була передбачена евакуація на територію УРСР всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, які проживали в Хелмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лісківському, Замостівському,

Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах. Це стосувалося також інших районів Польщі, де могли виявитися громадяни цих національностей, які б побажали переселитися з території Польщі на Україну, а також евакуації в Польщу всіх поляків і євреїв, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, мешкали в західних областях УРСР і які б виявили бажання переселитися на територію Польщі. В Угоді наголошувалося на тому, що евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо. Термін проведення евакуації встановлювався з 15 жовтня 1944 року і до 1 лютого 1945 року.

Цього терміну не буде дотримано, а самі переселення стануть однією з драматичних сторінок у польсько-українських взаєминах. З наступом зими число бажаючих евакуюватися з обох сторін значно скоротилося. Основною причиною цього було те, що Люблінська угода не отримала масового схвалення ні з боку українського, ні з боку польського населення. Це змусило українську і польську сторони, по-перше, неодноразово змінювати і відсувати терміни завершення переселенської акції, а, по-друге, з кінця літа – початку осені 1945 року перейти до застосування виключно примусових заходів щодо переселень.

Під час роботи в архівах нашу увагу привернули також документи, які відіграють велику роль для відтворення статистичного виміру польсько-українських переселень 1944-1946 років. Це дуже важливий аспект проблеми, що знайшов своє відбиття у матеріалах спецслужб. Зокрема, виявлені у Галузевому державному архіві СБУ довідки, записки по ВЧ, донесення, телефонограми, шифрограми тощо дозволяють розширити уявлення про кількісну динаміку процесу переселень, відтворити цю динаміку буквально по днях. Всі ці матеріали оприлюднені у другому томі вперше. Вони підтверджують, що спецслужби мали власну статистику, яка, поза сумнівом, становить інтерес і має бути врахована при подальших дослідженнях. Всього станом на жовтень 1946 року, за відомостями Міністерства державної безпеки УРСР, в Польщу з УРСР було переселено та репатрійовано 812 688 осіб (до переселень загальної чисельність поляків в Україні було 1 033 899 осіб). З

Польщі до УРСР на березень 1947 року, за даними МГБ УРСР, було переселено 472 635 осіб.

Нарешті архіви спецслужб зберегли численні документи, що відбивають факти спротиву переселенням 1944-1946 років, показують, як тодішні панівні системи Польщі та України протидіяли такому спротиву. При цьому спецслужби спрямовували свою діяльність і проти польського підпілля і проти українського руху спротиву.

Цікаво, що з початку робоча група планувала присвятити другий том переселенням не лише 1944-1946-го, а й 1947 року, себто мало йтися про відому акцію «Вісла».¹⁰ Однак після численних і часом напружених дискусій було вирішено присвятити згаданій акції окремий том.

Тим часом у складі робочої групи восени 2001 року сталися зміни. З польської сторони до групи увійшли директор Департаменту європейської інтеграції та міжнародного співробітництва МВС і А РП Пйотр Мерецькій та директор Бюро використання і архівізації документів створеного у 2000 році у Варшаві Інституту національної пам'яті (ІПН) – Комісії з переслідування злочинів проти польського народу (така точна назва цієї структури) РП Бернадетта Гронек¹¹. Після передчасної смерті Гжегожа Якубовського польську частину спільної робочої групи очолює Пйотр Мерецькій.

Саме його підпис разом із підписом Володимира Пристайка стоїть під протоколом засідання робочої групи у Києві 21 березня 2003 року, в якому було записано про початок роботи над томом, присвяченим кривавому протистоянню поляків і українців під час 2-ї світової війни¹². Ця робота була стимульована і 60-ю річницею того, що називають «Волинською різаниною» (а ця річниця наближалась), і гостротою обговорення цієї проблеми в Польщі та Україні. Щоправда, був ще один фактор, майже скандальний.

21 травня 2003 року Державний секретар і Голова Бюро національної безпеки Польщі Марек Сівець надіслав на ім'я Секретаря Ради національної безпеки і оборони Укра-

¹⁰ Див.: ГДА СБУ, Київ, ф. 38, оп. 11, спр. 28, порядковий 1, т. 1, арк. 181-182.

¹¹ Там само, ф. 38, оп. 17, спр. 28, порядковий 1, т. 1, арк. 276.

¹² Там само, арк. 74а.

їни Євгена Марчука листа, в якому обвинуватив нового директора Архіву СБУ Сергія Богунова в тому, що останній «не виконав завдання передачі огляду джерел, що стосуються волинського злочину...».¹³ Насправді С.Богунов нічого не приховував, він просто знав, що невдовзі спільна робоча група видасть том, в якому будуть друковані нові документи про Волинську трагедію. І це видання у 2-х книгах, що стало четвертим томом спільної видавничої серії, під назвою «Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942-1945» побачило світ у 2005 році.

Безумовно, 60-та річниця кривавих подій на Волині стала великим викликом для польсько-українських взаємин. Президенти Польщі і України 11 липня 2003 року, як відомо, навіть зробили спільну заяву «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині». В ній, зокрема, наголошувалось на необхідності продовження спільного пошуку історичної правди про згадані події.

Одначе ми не поспішали видавати том про ці події, оскільки не бажали спрощувати фактори, що їх спричинили, пам'ятали про сили, що були зацікавлені у роздмухуванні польсько-українського конфлікту. Цікаво, що у травні 2004 року робоча група працювала саме на Волині, на тих місцях, де відбувалися події, про які йшлося. В якийсь момент навіть здалося, що дискусія зайшла у безвихідь: надто болючою і контроверсійною є тема «Волинської різанини», що неодмінно впливає у польсько-українських дискусіях про минуле.

Ця біда вибухнула влітку 1943 року на Волині. Вона забрала життя десятків тисяч мирних жителів, а серед них жінок, дітей, старших людей. У Польщі донині чимало тих, хто покладає провину за це винятково на УПА. А в Україні не бракує тих, хто твердить: винні поляки.

У місті Рівному є пам'ятник Дмитру Клячківському – він же Клим Савур. Стверджують (хоча документально дотепер це не підтверджено), що це він як командувач УПА віддав наказ розпочати терор проти поляків. А у Варшаві є пам'ятник 27-й дивізії Армії Крайової у Варшаві. Саме на неї деякі українські дослідники покладають провину за нищення українсь-

¹³ Там само, арк. 95.

кого населення на Волині. Отже, у поляків та українців різні герої. Як за таких умов писати спільно історію?

На це моє запитання відома польська публіцистка, керівник стипендіальної програми *Gaude Polonia* в Національному центрі культури Богуміла Бердиховська зауважила: «І в польському, і в українському суспільстві існують крайні точки зору на польсько-українську історію, так вони справді існують. Які рецепти? На мою думку, рецепт є такий, який дав ще Єжи Гедройць, творець паризької «Культури»: послідовність, консеквенція, спокій і піклування про те, щоб не довести історичної дискусії до такої точки, з якої вже не можна буде повернутися. Тобто, коли напруга вже йде задалеко, краще зробити один чи два кроки назад, щоб завтра чи післязавтра зробити наступні кроки вперед»¹⁴.

І робоча група змогла знайти компроміс тоді, у травні 2004-го на Волині. В якийсь момент відомому польському історику, доктору Гжегожу Мотиці (він тоді був у польській частині спільної «команди») і мені було доручено ізолюватись в окремій кімнаті і підготувати проект вступної статті. Ми дійшли висновку, що насамперед слід викласти точки зору на «Волинську різанину» польської та української історіографії (хоч би якими різними вони не були), співставити їх у світлі тих невідомих джерел, що ми їх збиралися оприлюднити у четвертому томі.

Ця наша схема стала своєрідною матрицею для протокольного запису під час наступного засідання робочої групи у вересні 2004 року про те, що «польська і українська сторони представляють кожна свій варіант 4-го тому і остаточно узгоджують його зміст»¹⁵.

У згаданому протоколі було зафіксовано й те, що з огляду на зміни у керівництві СБУ українську частину спільної робочої групи відтепер очолить Сергій Богунов, а до складу групи увійде Марцин Маєвський, який тоді вже став співробітником Інституту національної пам'яті Польщі.¹⁶ Заступником Богунова в Архіві СБУ був Сергій Кокін, який у 2000 році став членом нашої спільної групи.

¹⁴ Архів автора.

¹⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 38, оп. 21, спр. 28, порядковий 35, т. 1, арк. 210.

¹⁶ Там само, арк. 211.

Четвертий том спільної серії був надрукований і став важливим кроком до неупередженої інтерпретації складних подій. Найбільший інтерес представляють документи із окремих слідчих справ на учасників польського і українського націоналістичного підпілля (ОУН і УПА), їхні інформаційні матеріали, доповідні записки і аналітичні матеріали, оперативні зведення НКВД/НКГБ (МВД/МГБ), що стосуються українсько-польського протистояння.

Опрацьовуючи їх, ми переконалися, що з початком Другої світової війни поляки і українці опинились у жорнах двох диктатур – гітлерівської і сталінської. Документи комуністичної спецслужби показують, що усвідомлення цього було, а тому були спроби (на жаль, невдалі) порозуміння, спроби польської і української сторін домовитись перед наявністю спільних ворогів. Архівні джерела дають неабияку «інформацію для роздумів» про ту провокативну роль, що її відігравали у польсько-українському протистоянні «треті сили». Йдеться насамперед про нацистів, але також і про комуністів. Ще одна важлива тема – географія польсько-українського конфлікту. Як відомо, наприкінці 1943-го і на початку 1944 року польсько-український конфлікт переноситься на Галичину, а у 1944 році розпочинаються антиукраїнські акції на Холмщині. Документи спецслужби віддзеркалюють ці події.

Однією з ключових і активно дискутованих тем у контексті обговорення польсько-українського конфлікту є тема наявності тих сил, за допомогою яких, власне, цей конфлікт матеріалізувався. Спираючись на джерела спецслужби, можна і у цьому випадку рішуче відкинути тезу про чийсь односторонню провину. Ми вперше оприлюднили документи про ліквідаційні загои Армії Крайової (АК), які нищили українців. Свідчення колишніх учасників цих польських загонів (надруковані вперше) є дуже цінним джерелом ще й з огляду на те, що вони містять розповідь про механізм каральних акцій.

Документи, що стосуються волинської трагедії 1943 року і польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни в цілому, ще раз доводять хибність, сказати б, маніхейського бачення і інтерпретації історичного процесу з розподілом на «хороших» і «поганих» учасників цього про-

цесу. Архівні джерела показують, що криваве протистояння було детерміноване польським і українським обопільним екстремізмом, що робив людей жертвами, виправдовуючи це державницькими (геополітичними) інтересами чи патріотизмом. Тут не може бути виправдання жодній стороні і це – як і будь-яке насильство – підлягає засудженню.

Цим пафосом був просякнута і п'ятий том видавничої серії, що мав назву «Акція «Вісла» 1947» і вийшов у 2006 році. Згадана акція (операція) являла собою примусове виселення українців (близько 150 тисяч осіб) у гліб Польщі і розпочалася 28 квітня 1947 року. Українців переселяли із так званого Закерзоння (це Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина), що опинилися на польському боці лінії кордону.

Саме цю лінію запропонував ще у 1920 році міністр закордонних справ Англії лорд Керзон ленінському урядові як межу для припинення наступу Червоної Армії. У вересні 1944-го ця лінія і справді стала прикордонною, а незабаром було ухвалено рішення про те, що українське населення мусить переселитися з цих територій. Це широкомасштабне переселення здійснювалось у 1944-1946 роках і про це йшлося у другому томі нашої серії.

Спротив переселенням чинили польська Армія Крайова та Українська Повстанська Армія. АК прокомуністичній польській владі вдалося приборкати, але навіть в кооперації з СРСР не вдалося це зробити з УПА. Дії УПА стимулювали жорстокість польської влади проти потенційних «націоналістів», до яких тепер зараховували мешканців фактично кожного українського села. В черговий раз розпочалося жорстоке польсько-українське протистояння. Наприкінці 1946 року на південно-східних територіях Польщі мешкало біля 200 тисяч осіб української національності. Для польської влади це означало: українська проблема не розв'язана.

Таке «остаточне розв'язання» розпочалося з того, що у січні 1947 року військові відділи на території південно-східних воєводств одержали наказ скласти списки українських сімей, що не переселилися у 1944-1946 роках. Через місяць виник план переселення українців у західні землі, що за рішенням Потсдамської конференції відійшли від Німеччини до Польщі. Йдеться про так звані «ziemie

odzyskane» (повернуті землі), тобто про Південну Прусію та Сілезію. Саме на цих землях українці повинні були асимілюватись з поляками.

Операція «Вісла» проводилася військом, всього в цій акції брали участь 20 тисяч польських вояків, не беручи до уваги відділів місцевої міліції, безпеки і прикордонників. Формально акція «Вісла» завершилась у липні 1947-го. Однак переселення продовжувалось і пізніше. Депортація українського населення позбавила збройну боротьбу УПА в Закерзонському краї основної мети – збройного захисту цього населення. УПА припинила боротьбу на Закерзонні.

М.Маєвський у зв'язку з виходом п'ятого тому зауважував, що у Польщі найбільше публікацій на цю тему з'явилося на основі документів Центрального військового архіву, зокрема, збірка документів, опрацьованих Євгеном Місилом: «Якщо йдеться про наші документи, то маємо в томі всі комунікати-повідомлення міністра національної оборони, щоденні звіти військові, у яких йдеться про військові дії, додано також списки місцевостей, з яких виселяли українське населення і там просто подано підрахунки, з якої місцевості і скільки виселено українців. Все це, на мою думку, дуже придатне для дослідників конфлікту чи навіть для тих, хто займається місцевою історією. Також є документи, що походять з архі-ву Служби безпеки України про те, що знали, наприклад, у внутрішньому війську МВД і у керівництві того війська, що відбувається у Польщі і якою є, наприклад, структура УПА. І це також є нові документи»¹⁷.

На момент виходу п'ятого тому Презесом (Головою) Інституту національної пам'яті Польщі став Януш Куртика. Він очолив ІНП у 2005 році. Як вже було підкреслено, він доклав великих зусиль, щоб поживавити роботу ІНП, надати нові імпульси особливо у науково-дослідницькій та архівно-публікаторській сферах. Саме за той час, коли він був Презесом, ІНП підготував величезну кількість науково-документальних і монографічних видань, виставок. Та справа не лише в цьому. Януш Куртика добре знав, для чого існує ІНП, він вбачав в інституті потужний інстру-

¹⁷ Архів автора.

мент декомунізації, демонтажу того політико-ідеологічного минулого, що його Польща мала неодмінно здолати, щоб перетворитись на справді демократичну і незалежну державу, сформувати громадянське суспільство.

На вже згаданій конференції в Києві в 2006 році Куртика згадував про передані від різноманітних спецслужб до ІПН близько 80 кілометрів документів, про дискусії, що точились у Польщі набколо вартості тих документів: «Певна річ, перед ними не треба вставати на коліна, їх треба вивчати, як і інші джерела. Але якби треба було вказати якусь інституцію, яка всередині системи творила більш-менш вірогідні зовнішні джерельні матеріали, то це власне служба безпеки, оскільки вона була тією інституцією, що становила кістяк системи».¹⁸

Виходячи з цього переконання, Януш Куртика з самого початку високо цінував наш спільний польсько-український проект. І це були не лише слова, оскільки саме ІПН РП взяв на себе фінансові видатки по підготовці до видання та виданню результатів нашої спільної праці. Презес знаходив час приїздити на зустрічі нашої спільної робочої групи, спілкувався з нами, бачив, що робота наша достатньо інтенсивна і не проста, а тому сприяв оприлюдненню результатів цих зусиль.

Невипадково вже у 2007 році вийшов друком шостий том спільного видання мав назву «Операція «Сейм» 1944-1946». Ми готували його, спираючись лише на архівні документи. І це не дивно, адже до сьогоднішнього дня не з'явилося жодного наукового чи науково-документального дослідження, спеціально присвяченого перебігу операції «Сейм». Та й навіть коротких відомостей про саму цю операцію неможливо віднайти в енциклопедичних і довідкових виданнях, оскільки операція була ініційована та реалізувалась в обстановці секретності, а відомості про неї на багато десятиліття були запропорені до архівних сховищ.

Тим часом йдеться про важливий епізод історії. Операція «Сейм» була організована радянською спецслужбою за

¹⁸ Європа – минуле і майбутнє. Візії та ревізії. Матеріали міжнародної конференції пам'яті Єжи Гедройця. Київ, 24-26 листопада 2006 року, с. 186.

згодою з найвищим кремлівським керівництвом з метою нищення структур польської Армії Крайової (АК) і Делегатури Польського емігрантського уряду. На території України операція здійснювалась у 1944-1946 роках.

Польській еміграційний уряд прагнув залишити в українських західних областях якомога більше поляків, щоб міг обґрунтувати свої претензії на Західну Україну. Проте Сталін на цей час вже мав своїх ставлеників у самій Польщі. Це автоматично перетворювало прибічників і представників Польського уряду у Лондоні на персон non grata, а відтак на жертв комуністичної спецслужби. На згаданих теренах і в самій Польщі була відновлена та активізувала свою діяльність Польська організація війська (ПОВ). До того ж у радянської сторони з'явилися інформації про еventуальний альянс Організації українських націоналістів (бандерівців) – ОУН(Б) і ПОВ.

Все це, на думку керівників радянської спецслужби, створювало небезпечну обстановку, могло нег'ативно вплинути на ситуацію після вигнання нацистів. 6 листопада 1943 року з'явилась орієнтировка, підписана наркомом держбезпеки УРСР Сергієм Савченком і надіслана до місцевих органів НКГБ. В цьому документі, зокрема, підкреслювалось, що «хоча повстання, що готується, заздалегідь приречене на поразку, як це визнає саме керівництво «ПОВ», тим не менш, за задумом останнього, воно повинно бути здійснене для того, щоб показати всьому світові «небажання» населення колишньої Польщі прийняти радянську форму державного устрою». На цей час керівництво СРСР і УРСР мало відомості про засилання польським емігрантським урядом з Великобританії на територію Західної України та Західної Білорусії емісарів для керівництва польським підпіллям і для здійснення підривної роботи.

У наступній орієнтировці від 24 листопада 1943 року Савченко підкреслив важливість видобування інформації про колишніх громадян Польщі, які осіли у східних областях України. Серед них ймовірно могла бути польська агентура, заслана польським підпіллям. Директива вимагала виявляти представників підпілля, а також виявляти агентів інших іноземних розвідок. Не підлягає сумніву,

що директиви Савченка були інспіровані Москвою. Це засвідчив наказ за підписом заступника народного комісара держбезпеки СРСР комісара держбезпеки 2-го рангу Богдана Кобулова від 25 січня 1944 року.

На початковій фазі операції «Сейм», як засвідчують документи, радянська спецслужба наносила превентивні удари по польському підпіллю. Одначе чим далі Радянська Армія просувалася на Захід, тим більш конкретних форм набувала робота польських підпільних структур, тим активніше діяли органи НКВД, які вели боротьбу не лише проти польського, а й проти українського підпілля. Всього у 1944-46 роках було ліквідовано 168 «польських антирадянських організацій і груп», заарештовано близько 4 000 осіб.

Цілком очевидно, що розпочинаючи операцію «Сейм», радянський істеблішмент намагався розв'язати для себе щонайменше два завдання. По-перше, йшлося про протидію політиці польського еміграційного уряду (який, до речі, СРСР визнав у липні 1941 року і з яким розірвав дипломатичні стосунки в 1943 році після того, як нацисти оприлюднили інформацію про Катинський розстріл) на відновлення своєї незалежної держави в кордонах 1939 року. По-друге, Кремль мав на меті знекровити ті політичні сили польського суспільства, які намагалися заблокувати перехід Польщі під сферу впливу Радянського Союзу і недопустити встановлення влади комуністів у своїй країні.

Презентація шостого тому відбулася в січні 2008 року в містах Варшаві та Жешуві. У варшавській презентації взяли участь Януш Куртика і Посол України в Польщі Олександр Моцик. Присутніми були науковці, журналісти, всіх, кого цікавить непроста історія польсько-українських взаємин. Велелюдною була і презентація і у відділенні ІНП у місті Жешуві (це відділення очолює Пані Ева Ленярт, яка багато зробила, щоб жешувська презентація була успішною).

На той момент у складі спільної робочої групи вже працювали директор Бюро надання доступу та архівізації документів ІНП, доктор історії Збігнев Навроцький і керівник Видавничої секції згаданого Бюро, доктор історії Єжи Беднарек. Невдовзі до групи приєднається Йоанна Карбаж, старший інспектор Відділу Бюро громадської осві-

ти ІНП РП. Ось як вона згадує про це: «Я почала працювати в Інституті національної пам'яті з 2007 року, з вересня. А до складу українсько-польської робочої групи мене включили вже у жовтні або у листопаді 2007 року. І першим таким проектом, в якому я мала взяти участь, була робота на 7-м томом польсько-української видавничої серії. Це був том, присвячений проблемі «великого голоду» на Україні у 1932-1933 роках. І якби я мала можливість підсумувати мою дотеперішню працю над томами серії, то вважаю, що том про голод був дуже важливий і суттєвий, оскільки це була перша книжка, перший том, в якому я могла брати участь, могла бути співтворцем якоюсь мірою. Я дуже задоволена тим проектом».¹⁹

Том сьомий вийшов у 2008 році і мав назву «Голодомор в Україні 1932-1933». Передмову до нього написали президенти Віктор Ющенко і Лех Качинський. Голодомор в Україні 1932-1933 років неможливо замовчувати чи ігнорувати, оскільки катастрофа голоду була важливою ланкою в історичному ланцюзі гуманітарних катастроф, які торкнулися Європи в ХХ столітті. Це знайшло своє віддзеркалення, зокрема, в тому, що парламенти багатьох країн прийняли спеціальні рішення про визнання Голодомору геноцидом українського народу. У 2003 році зробила це Верховна Рада України, а в грудні 2006 року – Сейм і Сенат Польської Республіки.

Знання про Голодомор розширюються, поволі стають доступними документи, що відбивають діяльність найвищого керівництва СРСР у 1932–1933 роках, поведінку регіональних лідерів, зокрема партійно-державної номенклатури. Ці знання дозволяють зрозуміти технологію злочину, як саме, за допомогою яких механізмів сталінський режим видобував хліб, мотивуючи це потребами модернізації. Доступні документи дозволяють чіткіше усвідомити доктринальні і ситуативні мотиви, якими керувався комуністичний істеблшмент, дозволяють відтворити тодішню ситуацію на макро- і мікрорівні, що вкрай важливо для загальних реалістичних висновків і оцінок. Нові знання зпоміж іншого дозволяють дезавувати твердження про

¹⁹ Архів автора.

відсутність специфіки і особливостей у діях влади у тому або іншому регіоні колишнього СРСР у 1932-1933 роках.

230 документів, надрукованих у сьомому томі, в переважній більшості не публікувались. Вони сприяють поглибленню знань і розширенню джерельної бази досліджень голоду в Україні та в СРСР у 1932-1933 роках. Це матеріали польської розвідки, дипломатів, поліції і адміністрації, агентурні донесення ГПУ, директиви, повідомлення, а також протоколи допитів, обвинувальні висновки. До найцікавіших належать, безсумнівно, документи, що стосуються візиту французького державного діяча Едуарда Ерріо в УСРР. Окрім обставин перебування колишнього прем'єра в Одесі, є інформації про оперативне забезпечення візиту, реакції місцевого населення на цю подію.

Особливе значення мають документи, що представляють погляди і думки закордонних дипломатів, які спостерігали ситуацію в УСРР. Як відомо, радянські органи безпеки мали розгалужену інформаційну мережу, а їхні агенти працювали навіть при дипломатичних представництвах. Їхні донесення віддзеркалюють висловлювання, а одночасно погляди працівників консульств на наростаючу кризу, колективізацію і голод. Крім цього, частину документів, що походять з німецьких дипломатичних представництв, посадові особи ГПУ здобули оперативним шляхом. ГПУ володіло повною інформацією про те, що саме писали дипломати до своїх міністерств закордонних справ. Згадані документи з ГДА СБУ доповнюються дипломатичними рапортами з польських архівів, а також розвідницькою інформацією з II-го Відділу Головного штабу Польського війська.

Деякі дипломати підкреслювали особливо катастрофічну ситуацію в УСРР, яка значно відрізнялася від південних регіонів Росії. Ось що, наприклад, зафіксував у своєму звіті польський генконсул, який у травні 1933 року здійснив поїздку з Харкова до Москви: «В цілій подорожі найбільше мене вразила різниця у вигляді сіл і ланів України в порівнянні з сусідньою ЦЧО (Центральна Чорноземна область), і навіть неврожайними околицями Москви. Українські села знаходяться в значному занепаді, віє від них порожнечою, безлюддям і нуждою, хати наполовину розвалені, часто з позриваними покрівлями, ніде не

видно нових садиб, діти й старці подібні до кістяків, ніде не видно худоби [...] Коли я безпосередньо потім прибув в ЦЧО (перш за все в околицях Курська й Орла), я мав враження, що приїхав з Країни рад в Західну Європу. Значно більше там заораних і засіяних полів, села чисті, більш пристойні, хати відновлювані і серед людей видно відносно кращий добробут, видно худобу, що пасеться...»²⁰

Унікальні матеріали сьомого тому виразно відбили специфіку ситуації в Україні і це викликало найбільший інтерес. Не випадково, за словами Єжи Беднарека, Презес Януш Куртика вніс пропозицію, щоб «том про трагедію українського народу на початку 1930-х років видати англійською мовою, щоби інформація про ці події дійшла до найширших кіл не лише польської, а й європейської думки»²¹.

Відтак за сприяння польської сторони було підготовлено також англійську версію 7-го тому²². Він вийшов друком у 2009 році. Цей том було розіслано до найбільш авторитетних академічних закладів світу.

Презентація сьомого тому в Україні, в Києві, відбулась 21 листопада 2008 року за участі Президента України Віктора Ющенка та інших офіційних осіб під час державних заходів до річниці Голодомору. У презентації взяв участь Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні Яцек Ключковський. Він же вручив польські державні ордени українським учасникам спільного дослідницького проекту. У 2008 році Президент України Віктор Ющенко нагородив Януша Куртику орденом «За заслуги III ступеня» за значний особистий внесок у справу зміцнення авторитету України в світі, популяризацію її історії та сучасності.

Януш Куртика у своєму виступі говорив про збереження пам'яті польського та українського народів у контексті подолання стереотипів минулого. Володимир В'ятрович,

²⁰ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Том 7. – Голодомор в Україні, 1932-1933. – Варшава-Київ: Інститут національної пам'яті, 2008, с. 548.

²¹ Архів автора.

²² *Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932-1933.* Warsaw-Kiev: Instytut Pamięci Narodowej, 2009.

який з 2008 року очолив українську частину спільної робочої групи, говорив про результати і перспективи співпраці польських і українських дослідників.

...Практично при кожній зустрічі ми обговорювали з Янушем Куртикою ситуацію з Українським інститутом національної пам'яті (УІНП). Я нагадував йому, що не всім подобається діяльність очолюваної Презесом структури (себто польського інституту), який, зокрема, обвинувачують у «вузьколобому націоналізмі». Те саме відбувається з нашим інститутом, яким тоді керував академік Ігор Юхновський. Куртика посміхався, пояснював, що все не зовсім так. І – дивувався. Дивувався тому, що київська структура живе якимось «автаркічним» життям, поза належними контактами із світом і відповідними структурами в інших країнах. «Ти знаєш, – сказав мені якось Януш, – не можу зрозуміти, адже багато разів я пропонував контактувати з нами більш активно, був готовий віддати всі інформації та рекомендації для контактів у світі. Реакція – нуль».

Проведені у 2008 і 2009 роках засідання робочої групи (а в них взяли участь включені до української частини групи провідний науковий співробітник ГДА СБУ Діана Бойко, заступник начальника відділу ГДА СБУ Віктор Тихомиров) стимулювали пошуки матеріалів для наступного тому. У червні 2006 року до складу редакційної колегії нашої спільної видавничої серії було введено заступника начальника ГДА СБУ Сергія Кюкіна²³, а у березні 2010 року він очолив згаданий архів.

У 2010 році члени Спільної робочої групи вирушили для презентації томів видавничої серії до Німеччини та Франції. Особливий акцент було зроблено на томі, присвяченому Голодомору 1932-33 років в Україні. У Мюнхені та Парижі презентації пройшли успішно. Проте 10 квітня 2010 року, ми дізналися про катастрофу польського урядового літака ТУ-154М поблизу аеродрому Смоленськ-Північний. На борту був Президент Польщі Лех Качинський, інші керівні польські діячі. На борту був і Януш Куртика. Він мав бути разом з нами на презентації видавничої серії в Європарламенті у Брюсселі (тодішній Голова Європарла-

²³ ГДА СБУ, Київ, ф. 38, оп. 21, порядковий 36, т. 2, арк. 244.

менту Єжи Бузек ініціював спеціальну презентацію нашого 7-го тому, присвяченого Голодомору 1932-1933 років в Україні і перекладеного англійською мовою).

...Про цю катастрофу наша група дізналася в Парижі, біля Ейфелевої вежі, серед натовпу безпечних і веселих туристів з цілого світу. Панові Збігнєву Навроцькому передзвонять з Варшави. Ми не могли повірити, що Януша вже немає. Частина польських колег відразу повернеться до Варшави, а для нас від цього моменту це вже буде подорож із присмаком трагедії. Ми таки доїдемо до Брюсселя. Доїдемо, щоб просто зупинитись на ніч в готелі і поїхати назад, до Варшави.

Наступним за рахунком став том восьмий, присвячений «великому терору» 1937-1938 років і проведеній тоді «польській операції». Цей том під назвою «Великий терор: польська операція 1937-1938» вийшов у 2010 році. Його презентація відбулася у вересні 2010 року у центрі Варшави, на вулиці Маршалковській. Зазвичай саме тут, у будинку, що належить ІНП, відбуваються презентації чергових томів спільної видавничої серії. Восьмий том великий за обсягом, майже 2 тисячі сторінок, складається з двох частин. До видання додано диск, на якому унікальні статистичні матеріали.

Під час презентації Гжегож Мотика, який нині є членом Ради ІНП, підкреслив: «Гадаю, що це – один з найцікавіших польсько-українських наукових проектів. І взагалі один з найцікавіших історичних проектів, що з'явилися і в Польщі, і на Україні. Результатом тієї праці спільної робочої групи є вже 8 томів, а невдовзі – маю надію – буде ще більше. І кожен з них дає історикам винятково цікавий і широкий обсяг матеріалів з тієї історичної проблематики, що дуже часто – якщо йдеться про джерела – погано вивчена істориками. Вельми цікавий останній 8-й том... У минулі 20 років в Польщі було відкрито історію репресій, репресій комуністичних, але насамперед увагу було зосереджено на 2-й світовій війні і на повоєнних подіях»²⁴.

«Великий терор», що лютував у СРСР у 1937–1938 роках, забрав багато людських життів. Розпочата та керована Й.Сталіним хвиля репресій охопила не лише «контрреволюційний і антирадянський елемент», але й членів

²⁴ Архів автора.

комуністичної партії, апарат безпеки і звичайно національні меншості Країни Рад. Сталін акцентував особливий удар по полякам, які проживали у Білорусії, в Україні, у численних містах Росії і навіть у Сибіру.

Восьмий том присвячено саме «польській операції», проведеній органами державної безпеки СРСР протягом 1937-1938 років. Формально ця операція почалася з того, що 11 серпня 1937 р. Микола Єжов підписав оперативний наказ НКВС № 00485 та «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». Найбільш характерним елементом цього наказу була класифікація осіб польської національності, які підлягали арешту. Це не були особи, підозрювані у якомусь конкретному злочині, але всі, хто залишився у СРСР, втікачі, емігранти, члени партії, реальні та евентуальні націоналісти. До цих останніх можна було зарахувати кожного.

Було встановлено дві черги для арештів. До першої було включено тих, хто працював в органах НКВС, служив у Червоній армії, на військових заводах, в оборонних цехах інших заводів, на залізничному, водному та повітряному транспорті, на електростанціях всіх промислових підприємств, на газових та нафтоперегонних заводах. До другої черги було віднесено всіх інших, хто працював на промислових підприємствах необоронного значення, у радгоспах, колгоспах та установах. Для організації слідства по «польській операції» створювалися особливі групи оперативних працівників.

Заарештовані у процесі слідства підлягали розподілу, залежно від ступеню провини, на дві категорій: перша (всі шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри) передбачалася до розстрілу, друга (менш активні) – ув'язненню до тюрми та таборів терміном від 5 до 10 років. Визначення належності до певної категорії, на підставі розгляду агентурних та слідчих справ, здійснювалося наркомом внутрішніх справ республіки, начальником відповідного Управління НКВС області або краю спільно з відповідним прокурором. Вироки виконувалися негайно після винесення рішення.

Згідно наказу припинялося звільнення з в'язниць та таборів ув'язнених, засуджених за ознаками польського шпигунства; матеріали на кожного з них необхідно було надсилати на розгляд Особливої наради НКВС СРСР з метою підготовки повторного акту обвинувачення і повторного засудження.

З метою проведення польської операції наказ № 00485 сформував принципово новий у практиці ОДПУ–НКВС процесуальний порядок засудження. Коли завершувалось слідство, на обвинуваченого складалася довідка з коротким викладом слідчих та агентурних матеріалів. Короткі довідки протягом 10 днів належало збирати і передруковувати у вигляді списку. Цей список надходив на розгляд керівника НКВС або відповідного Управління НКВС і прокурора. Цей порядок засудження у листуванні НКВС почали називати «альбомним» (скоріш за все тому, що машинописні списки заповнювались на аркушах, розташованих горизонтально, зшивались по вузькій стороні і зовні нагадували альбом). Комісію, до складу якої входили прокурор та представник НКВС, почали називати «двійка» і до її компетенції відносився вирок – по 1-й (розстріл) чи по 2-й категорії (ув'язнення від 5 до 10 років). Після цього список надсилався на затвердження до Москви, де його повинні остаточно розглядати і затверджувати нарком внутрішніх справ і Генеральний прокурор СРСР (Микола Єжов і Андрій Вишинський). По тому список повертався до відповідного регіону для виконання вироку. На практиці на місцях, після того, як оперативний співробітник складав довідку, він же, разом з начальником відділку чи відділу, пропонував те чи інше покарання. Начальники управлінь і прокурори, які ставили підписи під списками, робили це автоматично, зазвичай окремо одне від одного, без аналізу, обговорень, без звернення до слідчих справ.

Всього по СРСР за «польським» наказом були розглянуті справи на 143 810 осіб, засуджено 139 835 осіб, розстріляно 111 091 особу. На 1 листопада 1937 р. в УРСР по «польській лінії» було заарештовано 19 030 громадян, завершено розгляд справ на 7 069 осіб, 4 854 з яких було засуджено до розстрілу. Всього ж у 1937–1938 роках під приводом боротьби з контрреволюцією в Україні було репресовано близько 50 тис. громадян польської національності.

Ми вмістили у томі рапорти, зведення, інформації, накази щодо організації та ходу роботи органів безпеки СРСР проти поляків у другій половині тридцятих років. Читач знайде також слідчі матеріали – протоколи допитів, постанови, акти обвинувачення у справах проти поляків. Окремо ми розмістили документи, що стосуються організації та перебігу операції. І нарешті окремо розміщені документи про зловживання, про як співробітники НКВД видабували потрібні їм зізнання. У цьому томі вміщено переважно раніше не друкovanі документи.

Єжи Беднарек вважає, що це «є унікальне видання, оскільки вперше у такому обсязі вдалося зібрати документи, що підтверджують факти репресій не лише проти польських громадян – хоча очевидно ми зосередили увагу у цьому томі на так званій польській операції, на діях проти поляків або тих, хто зголошувався такими...

Проте в такому обсязі до цього часу ніхто не находив і не друкував стільки документів, що показують, з одного боку, підготовку цієї операції, її механізм і перебіг, її наслідки, а також приклади конкретних репресивних дій проти поляків.

І що дуже важливо, ми представляємо віднайдені в архіві Служби безпеки України документи, які є звітами, складеними виконавцями з радянських органів безпеки, які під час слідства вже проти них – і в цьому також є парадокс історії, що виконавці репресивних дій самі під час Великого терору стали жертвами репресій... Вони в тих протоколах допитів часом говорять про драстичні жорсткі слідчі методи, застосовані проти допитуваних осіб. І все це творить певну цілісність, сказати б, монографічну цілісність. І в тому полягає величезне значення цієї книжки»²⁵.

Не дуже оптимістичні сюжети і теми доводиться досліджувати учасникам спільної робочої групи. Що ж, як було так було. Недаремно мовиться, що історію роблять кров'ю, а пишуть чорнилами. Проте навіть найсумніші сюжети не впливають на людську, теплу, доброзичливу атмосферу, що склалася у спільній групі. Її учасники здатні, коли це потрібно, знайти консенсус, порозумітися

²⁵ Архів автора.

задля того, щоб всі зацікавлені отримали якісні документальні джерела для своїх розвідок, роздумів, студій.

Богуміла Бердиховська прокоментувала це так: «Коли йдеться про спільну групу, про роботу спільної групи істориків, у мене три позитиви, так би сказати, існування і роботи групи. По-перше, документи, документи, які дуже часто оприлюднені вперше. По-друге, це є історики. Цим займаються професійні історики, які вміють відкласти свої політичні ідеологічні і інші погляди на бік і приступають до професійної історичної роботи. По-третє, і це я б сказала, навіть, головне, це один з не так багато прикладів інституційної співпраці польсько-української. Тобто, не залежно від того, що люди, члени цієї комісії мінялися протягом тих років, група існувала і працювала над наступними томами. Я пригадую, що з польського боку це починалося тоді, коли група була офіційована ще при Міністерстві внутрішніх справ Польщі, тобто там був архів і не існувало Інституту національної пам'яті. І попри те, що зайшла інституційна зміна по польському боці, виявилось, що група і те, що створили історики, які входили в ту групу, настільки серйозне і як би оправдало себе, що це продовжує існування і маю надію, що буде існувати і далі, що будуть наступні результати»²⁶.

Начальник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, кандидат історичних наук Сергій Кокін висловлює свою думку: «Я можу сказати, що я почав працювати в цьому проекті, вже будучи вченим з досвідом, з академічним вишколом, але робота архівіста (і архівіста спецслужби) – специфічна. А коли це міжнародна співпраця і виходимо ми на такі серйозні теми, то я скажу, що за ці роки, я професійно виріс»²⁷.

За 15 років, що минули, склалася не лише традиція інтенсивної, напруженої і націленої на результат співпраці. Склалася й традиція знайомити одне одного з історичними місцями наших країн. Не лише історичними, а й просто красивими. І справді, за роки, що минули, ми чимало поїздили з польськими колегами по Україні та Польщі. Це також живить нашу співпрацю, дає інформа-

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

цію до роздумів, зацікавленостей. Зрештою збагачує інтелектуально, а часом підштовхує, стимулює, до обрання наступних тем спільного видання.

Позаду 15 років роботи, але ресурс спільного проекту ще не вичерпано. Спільна група вибудовує плани на майбутнє, шукає важливі і ще невисвітлені історичні сюжети. Нині здійснюється підготовка наступних 9-го та 10-го томів видавничої серії. 9-й том присвячено боротьбі органів безпеки комуністичної Польщі з керівництвом ОУН і УПА у 1944-1950-х роках. У 10-му томі йтиметься про підготовку та здійснення органами НКВД антипольської операції у 1939-1941 роках.

Ми переконані, що вихід у світ цих запланованих томів стане ще одним переконливим підтвердженням тези Януша Куртики про те, що «історія як наука мусить мати на меті не відродження давніх мітів.., а дослідження історичного процесу»²⁸. У кожному разі ми щиро прагнемо саме цього.

Всю видавничу серію і спеціально англomовну версію 7-го тому члени робочої групи презентували у квітні 2010 року у Мюнхені (Німеччина) та у Парижі (Франція), у листопаді 2010 року у Торонто (Канада), у квітні 2011 року у Лондоні (Великобританія), у листопаді 2011 року – у Мельбурні та Сідней (Австралія).

²⁸ Європа – минуле і майбутнє. Візії та ревізії. Матеріали міжнародної конференції пам'яті Єжи Гедройця. Київ, 24-26 листопада 2006 року, с. 185.